

**TALABALARDA KOGNITIV AVTONOMIYA RIVOJINING PEDAGOGIK-
PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI****Mamadiyeva Zilola Shavkat qizi****Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20049067>**

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi oliy ta'lim jarayonida talabalarda kognitiv avtonomiyani rivojlantirishning pedagogik-psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi kognitiv avtonomiyaning tarkibiy komponentlari, ichki motivatsiya, metakognitiv monitoring va o'z-o'zini boshqarish strategiyalari o'rtasidagi bog'lanishni asoslashdir. Metodologik yondashuv sifatida nazariy tahlil, konseptual modellashtirish va diagnostik mezonlar tizimi taklif etiladi. Ilmiy yangilik kognitiv avtonomiyani rivojlantirishning integrativ modeli va uni baholash indikatorlarini aniqlashdan iborat.

Аннотация. В тезисе анализируются педагогико-психологические механизмы развития когнитивной автономии студентов в условиях высшего образования. Цель исследования состоит в обосновании взаимосвязи структурных компонентов когнитивной автономии с внутренней мотивацией, метакогнитивным мониторингом и стратегиями саморегуляции. В качестве методологии предлагаются теоретический анализ, концептуальное моделирование и система диагностических критериев. Научная новизна заключается в разработке интегративной модели формирования когнитивной автономии и определении индикаторов ее оценки.

Abstract. This thesis examines pedagogical and psychological mechanisms for developing students' cognitive autonomy in higher education. The study aims to justify relationships among cognitive autonomy components, intrinsic motivation, metacognitive monitoring, and self-regulation strategies. Methodologically, it relies on theoretical analysis, conceptual modeling, and a diagnostic framework of criteria and indicators. Scientific novelty is presented through an integrative model of cognitive autonomy development and a set of measurable indicators for educational assessment and instructional design.

Kalit so'zlar: kognitiv avtonomiya; metakognitsiya; o'z-o'zini boshqarish; ichki motivatsiya; refleksiya; o'quv strategiyalari; diagnostika mezonlari

Oliy ta'lim tizimida talabaning bilishga doir mustaqilligi faqat topshiriqni mustaqil bajarish ko'nikmasi bilan cheklanmaydi; u bilimni izlash, tanlash, tekshirish, qayta qurish va yangi vaziyatlarda qo'llash jarayonlarida shaxsning o'z faoliyatini ongli boshqarish qobiliyatini bildiradi. Shu ma'noda kognitiv avtonomiya didaktik jarayonning natijasi bo'lish bilan birga, uning ichki harakatlantiruvchi omiliga ham aylanadi: talaba o'zining bilish ehtiyojlarini anglagan sari maqsad qo'yish, strategiya tanlash va natijani baholashni o'zi boshqaradi, bu esa o'qitishning tashqi regulyatorlarini asta-sekin ichki regulyatorlar bilan almashtiradi. Mazkur tezisning konseptual asosida kognitiv avtonomiya shaxsning intellektual tashabbusi, metakognitiv xabardorligi, o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari hamda ijtimoiy-psixologik qo'llab-quvvatlash sharoitlarining bir butun tizimi sifatida talqin etiladi.

Kognitiv avtonomiyani psixologik jihatdan izohlashda, avvalo, motivatsion manbalar va shaxsiy ma'nolarning roli ajralib turadi. Ichki motivatsiya kuchli bo'lgan vaziyatda talaba bilimni tashqi baho yoki nazorat uchun emas, balki mazmunning o'zidan qoniqish olgani uchun egallaydi; bu esa bilish jarayonida qat'iyat va intellektual riskka tayyorlikni oshiradi. O'zini o'zi belgilash nazariyasi doirasida avtonomiya ehtiyoji qondirilganda shaxsda mas'uliyat va barqaror o'qish

motivlari shakllanishi ko'rsatiladi; bu ehtiyojning e'tibordan chetda qolishi esa rasmiy ijro, sust tashabbus va strategik yuzaki o'qishga olib kelishi mumkin [6]. Demak, pedagogik ta'sirlar talabning avtonomiya ehtiyojini inkor qilmasdan, uni o'quv maqsadlari bilan moslashtirgan holda tashkil etilganda, kognitiv avtonomiya psixologik jihatdan oziqlanadi. Bunda o'qituvchi tomonidan tanlov imkoniyatini berish, vazifa mazmunini talabning kelajak kasbiy maqsadlari bilan bog'lash va muvaffaqiyat mezonlarini shaffof ko'rsatish ichki motivatsiyani qo'zg'atuvchi mexanizm sifatida ishlaydi.

Kognitiv avtonomiyaning ikkinchi tayanch mexanizmi metakognitsiyadir. Metakognitsiya talabning o'z bilish jarayonlari haqidagi bilimi va ularni boshqarish amaliyotini qamrab oladi: talaba nima bilishini, nimani bilmasligini, qanday o'rganishi samaraliroq ekanini va qachon strategiyani o'zgartirish zarurligini aniqlay oladi. Metakognitiv monitoring va nazorat rivojlanganda, o'quv faoliyati "ko'r-ko'rona" emas, balki maqsadga yo'naltirilgan, tekshiruvchan va moslashuvchan bo'ladi. Chet el tadqiqotlarida metakognitiv strategiyalar (rejalashtirish, o'zini tekshirish, xatolarni tahlil qilish) akademik natijalarga kuchli ta'sir ko'rsatishi isbotlangan [5]. Shuning uchun pedagogik dizayn metakognitiv ko'nikmalarni bevosita o'rgatish komponentini o'z ichiga olishi kerak: topshiriqdan oldingi rejalashtirish savollari, jarayon davomida "nazorat nuqtalari", yakunda esa reflektiv tahlil talabning o'z-o'zini kuzatish odatini mustahkamlaydi.

Uchinchi mexanizm o'z-o'zini boshqarishning irodaviy va emotsional komponentlari bilan bog'liq. Kognitiv avtonomiya ko'pincha "bilaman" darajasida emas, "davom ettira olaman" va "o'zimni boshqara olaman" darajasida sinovdan o'tadi. Vaqtni rejalashtirish, chalg'ituvchi omillarni cheklash, murakkab vazifalarda kuch sarfini taqsimlash, muvaffaqiyatsizlikdan keyin tiklanish kabi ko'nikmalar shakllanmaganda talaba metakognitiv jihatdan to'g'ri strategiyani bilsa ham, uni barqaror qo'llay olmaydi. O'z-o'zini boshqarishning ushbu jihati ijtimoiy-kognitiv yondashuvda o'z-o'ziga samaradorlik ishonchi bilan mustahkam bog'lanadi: shaxs o'z imkoniyatiga ishonsa, murakkab vazifalarda ham strategik qat'iyat ko'rsatadi [7]. Shu bois o'qitish jarayonida "muvaffaqiyat tajribasi"ni bosqichma-bosqich yaratish, oraliq maqsadlarni belgilash va formatif baholash orqali konstruktiv fikr-mulohaza berish talabning o'z-o'ziga ishonchini oshirib, kognitiv avtonomiyani psixologik jihatdan tayanchlaydi.

Pedagogik mexanizmlar tizimida o'quv muhitining tashkil etilishi alohida ahamiyatga ega. Avtonomiyani rivojlantiruvchi muhit, bir tomondan, yuqori darajadagi kognitiv talabni (tahlil, sintez, asoslash, muqobil yechimlar) ta'minlaydi, ikkinchi tomondan esa qo'llab-quvvatlovchi va xavfsiz psixologik iqlimni yaratadi. Talaba xatodan qo'rqmaydigan, savol berish ijtimoiy jazolanmaydigan muhitda intellektual tashabbus ko'rsatadi; aksincha, haddan tashqari nazorat va faqat yakuniy natijaga yo'naltirilgan baholash sharoitida u ko'proq moslashuvchan ijroga o'tadi. Shu nuqtai nazardan, problemali o'qitish, tadqiqotga yo'naltirilgan topshiriqlar, keys-stadi, loyihaviy faoliyat kabi texnologiyalar kognitiv avtonomiyani qo'zg'atuvchi didaktik mexanizm bo'lib xizmat qiladi, chunki ular talabning ma'lumotni mustaqil izlashini, dalillashni va qaror qabul qilishini talab qiladi [2].

Kognitiv avtonomiyani rivojlantirishda refleksiya mexanizmi integrativ rol o'ynaydi. Refleksiya talabning o'qish tajribasini ongli qayta ko'rib chiqishi, muvaffaqiyat va xatolar sabablarini tahlil qilishi hamda keyingi harakatlar uchun xulosalar chiqarishidir. Refleksiya bo'lmagan taqdirda o'qish tajribasi "to'planadi", ammo tizimlashmaydi; natijada talaba har gal yangi vaziyatda qaytadan yo'l qidiradi. Reflektiv amaliyotlar (o'quv kundaligi, "men nimani bildim va nimani bilmayapman" xaritalari, o'z-o'zini baholash varaqalari) metakognitiv monitoringni

kuchaytiradi va avtonom qarorlarni dalillashga o'rgatadi [3]. Bu jarayon pedagogik-psixologik jihatdan shuni anglatadiki, talaba o'zining bilish pozitsiyasiga "tashqaridan" qaray boshlaydi va shu orqali o'zini boshqarish resurslarini faollashtiradi.

Tezis doirasida kognitiv avtonomiyaning integrativ modeli quyidagi bog'lanishlarni asoslaydi: motivatsion komponent (ichki motivatsiya va shaxsiy ma'no) bilish tashabbusini uyg'otadi; metakognitiv komponent (monitoring va nazorat) bilish jarayonining sifatini boshqaradi; irodaviy-emotsional komponent (qat'iyat, o'zini tuta bilish, o'z-o'ziga ishonch) strategiyalarning barqaror qo'llanishini ta'minlaydi; ijtimoiy-pedagogik komponent (o'qituvchining qo'llab-quvvatlashi, muloqot madaniyati, hamkorlik) esa avtonomiya ehtiyojini qondiradigan muhitni yaratadi. Ushbu komponentlar o'zaro aylana aloqada ishlaydi: masalan, metakognitiv muvaffaqiyat ichki motivatsiyani oshiradi, motivatsiya esa yanada murakkab strategiyalarni sinab ko'rishga undaydi. Shunday integratsiya talabani mustaqil o'qish kompetensiyasini "texnika" emas, "shaxsiy intellektual pozitsiya" darajasida shakllantiradi.

Tadqiqotning amaliy jihati sifatida kognitiv avtonomiyaning baholash uchun diagnostik mezon va indikatorlar tizimini taklif etish mumkin. Mazkur tizim uch yo'nalishda aniqlanadi: birinchisi, maqsad qo'yish va rejalashtirish sifati (vazifani tahlil qila olish, resurslarni belgilash, vaqt rejasini tuzish); ikkinchisi, metakognitiv monitoring ko'rsatkichlari (o'zini tekshirish chastotasi, xato turlarini ajratish, strategiyani almashtirish asoslari); uchinchisi, reflektiv natijadorlik (o'z-o'zini baholashning adekvatligi, xulosalarning keyingi faoliyatga ko'chishi). Diagnostika faqat test bilan cheklanmay, portfolio, kuzatuv protokoli, reflektiv matnlar tahlili kabi sifat usullarini ham qamrab olganda, avtonomiya dinamikasini ishonchliroq ko'rsatadi. Bu yondashuv talabani "nima biladi"sidan ko'ra "qanday o'rganadi"sini o'lchashga xizmat qiladi va pedagogik qarorlar uchun aniq ma'lumot beradi.

Xulosa. Talabalarda kognitiv avtonomiya rivoji ko'p omilli pedagogik-psixologik jarayon bo'lib, u ichki motivatsiyaning qo'llab-quvvatlanishi, metakognitiv monitoring va nazoratning shakllantirilishi, o'z-o'zini boshqarishning irodaviy-emotsional resurslari hamda avtonomiyaning rag'batlantiruvchi o'quv muhitining bir butun ishlashi orqali ta'minlanadi. Integrativ model kognitiv avtonomiyaning tarkibiy komponentlar o'rtasidagi aylana bog'lanishlar asosida izohlaydi va uni baholash uchun diagnostik mezonlar tizimini asoslash imkonini beradi. Natijada oliy ta'limda ta'lim mazmuni bilan bir qatorda o'rganishni o'rgatish amaliyotini kuchaytirish, reflektiv va metakognitiv strategiyalarni didaktik jihatdan rejalashtirish kognitiv avtonomiyaning barqaror rivojiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. Москва: Высшая школа, 1991. 207 с.
2. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. Москва: Логос, 2004. 384 с.
3. Хуторской А. В. Современная дидактика: учебник для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2019. 352 с.
4. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. New York: W. H. Freeman, 1997. 604 p.
5. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum Press, 1985. 371 p.

6. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*. Washington: American Psychological Association, 1979. Vol. 34, No. 10. P. 906–911.
7. Mamadiyeva Z.Sh. Talabalarning kognitiv avtonomiyasini rivojlantirish: nazariy va metodologik yondashuvlar. *Farg‘ona metodika maktabi jurnali*. 2025.3-son. 92-96 b.
8. Mamadiyeva Z.Sh. Talabalarda kognitiv avtonomiyani rivojlantirish pedagogik muammo sifatida. *Pedagogik magorat jurnali* 2026. 51-55 b.
9. Yo‘ldoshev J. G‘., Usmonov S. A. *Pedagogik texnologiya asoslari: o‘quv qo‘llanma*. Toshkent: O‘qituvchi, 2004. 144 b.

